

КАТАЛОГ НА СЛАВЯНСКИТЕ РЪКОПИСИ

ОТ ЗОГРАФСКАТА СВЕТА ОБИТЕЛ (№ 287–405)

Климентина Иванова, Елисавета Мусакова,
свещ. Козма (Красимир) Поповски, Петко Петков,
Андрей Бояджиев, Андрей Бобеѡ,
Любка Ненова и Маргарет Димитрова

Под общата научна редакция на Климентина Иванова

Зографски манастир
• Света Гора •

2017

**БИБЛИОТЕКА
• КЪМ ИЗВОРИТЕ •**

В Зографската издателска поредица **Библиотека •Към изворите•** се публикуват изворни текстове от манастирския архив, както и стойностни трудове върху родната и общобалканска църковна история и култура, основани на изворов материал.

Този каталог се издава:

Зографски манастир
• Света Гора •

С **благословението** на братството на Зографската света обител

С **финансовата и морална подкрепа** на Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“

По **програма**: „Технологични екосистеми в хуманитаристиката“

В **рамките на проект**:

Зографски дигитален архив в СУ „Св. Климент Охридски“

© 2017 Климентина Иванова, Елисавета Мусакова, свещ. Козма (Красимир) Поповски, Петко Петков, Андрей Бояджиев, Андрей Бобев, Любка Ненова и Маргарет Димитрова – автори

© 2017 Климентина Иванова – научен редактор

© 2017 Елисавета Мусакова – редактор

© 2017 Андрей Бобев – коректор

© 2017 Милена Вълнарова – дизайн

© 2017 Зографска света обител

© 2017 Фондация „Наследство на Зографската света обител“

© 2017 УКХ „Алма Матер“

ISBN 978-954-770-443-5

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
ОПИСАНИЕ НА РЪКОПИСИТЕ	13
ПАЛЕОГРАФСКИ АЛБУМ	145
ПОКАЗАЛЦИ	273
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	282

ПРЕДГОВОР

Предложеният на вниманието на читателя каталог съдържа 119 кратки описания на славянски ръкописи, пазени в Зографската света обител – с инвентарни номера от 287 до 405 включително. Тези ръкописи не са били описвани досега – повечето са късни, предимно от края на XVIII–XX в., с изключение на пергаментните фрагменти № 287, 288, 289, 290, 295 (от XIII–XV в.), някои от които бяха известни на изследователите и преди, но никога не бяха попадали в описи или каталози. Последният издаден каталог на ръкописите, пазени в Зографския манастир, датира от 1994 г. (Каталог 1994) и съдържа 286 описания с номерация от 1 до 286. Тези номера при последната подредба на библиотеката на обителта се превърнаха и в сигнатури на тези ръкописи, а също така бяха намерени и добавени към ръкописния фонд на манастира и тук описаните кодекси и фрагменти. В този кратък каталог се дават начални сведения за тях, така че да бъдат от полза на работещите с дигиталните копия, любезно предоставени от Зографския манастир на библиотеката на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Предстои данните от Каталог 1994 и настоящите кратки описания да бъдат допълнени и включени в електронен каталог, който се разработва под ръководството на Андрей Бояджиев от екипа на проекта „Зографски дигитален архив в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ в рамките на няколкогодишен проект, подкрепен от Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“ и Министерството на образованието и науката на България.

При изработването на описанията в този кратък каталог сме се съобразявали с българската археографска практика и сме включили следните рубрики:

Сигнатура. Тук се посочва най-новата сигнатура в библиотеката на Зографската света обител, например Зогр. 299, Зогр. 402 и пр. Непосредствено след това се дава информация дали под тази сигнатура се съхранява конволют: ръкопис и още един ръкопис, ръкопис и печатна книга и пр. Описваме само ръкописите, но не и печатните книги, които са части от конволюти. Заглавията на печатните книги се цитират в рубриката „Допълнителни данни“ (вж. по-долу).

Название. Названията на ръкописните книги са според нашата идентификация, а не според самоназванието на ръкописа¹. Служим си с приетите в славистиката наименования. Част от ръкописите съдържат разнотипни текстове. За описващия най-лесно е да назове такива книги *сборник*, но това наименование не носи почти никаква информация, затова почти не го използваме. Ако в един ръкопис са преписани не повече от три различни текста, изброяваме заглавията

¹ В бъдещия електронен каталог ще има поле и за самоназванието на книгата, но на този етап краткият каталог не го включва.

им в рубриката „Название”, например Зогр. 303 има название *Служба за св. Модест и Сказание за св. Георги Нови Янински*. Ако някой ръкопис е запазен фрагментарно, това се обозначава под заглавието.

Датировка. Когато ръкописът има точна година, не се сочи векът. В случаите, когато има основания да се смята, че дяловете на ръкописа (или конволюта) имат различно време на поява, и един от тях има точна година, посочват се две датировки – точната и приблизителна за остатъка от ръкописа. При наличие в ръкописа на непреки податки за времето му на поява, използваме обозначения от типа на „не по-рано от...“, „не по-късно от...“.

Материал. Повечето ръкописи са хартиени. Представяме кратки сведения за качеството на хартията според наблюдения *de visu* на о. Козма (Красимир) Поповски, Андрей Бояджиев, Петко Петков, Андрей Бобев. В тази рубрика даваме и много кратки сведения за водните знаци. Отбелязваме липсата или наличието им без пълни данни за тях. Не всички са идентифицирани (тогава се указва „неидентифицирани“), т.е. търсено е съответствие, но не е намерено, или знакът се вижда много лошо, за да бъде копиран и определен, тъй като повечето ръкописи са с малък размер и частите от водните знаци невинаги се виждат изцяло. Ако знакът е идентифициран, се дава названието му според възприетите във филиграноложките албуми наименования на знака и контрамарката. Използвали сме следните албуми: Uchastkina 1962; Велков 1983; Христова 1996; Станковић 1996; Христова 2000; Джурова 2002, Станковић 2003; Станковић 2006; Станковић 2007; Станковић 2010 и Bernstein. The Memory of Paper (интернет портал). Върху водните знаци работиха о. Козма и А. Бояджиев.

Брой листове. Тук се посочват: общият брой листове; липсите (ако такива са установени); наличната фолиация или пагинация – по-старата, както и най-новата фолиация с арабски цифри, направена при дигитализирането на ръкописите (отбелязва се като *нова фолиация*). Някои ръкописи имат оригинална пагинация или фолиация. Много малко са ръкописите с номерация на тетрадите.

Размери на листа и размери на текста. Размерите са в милиметри. Измерванията са направени от о. Козма Поповски, П. Петков, А. Бояджиев и А. Бобев.

Оформяне на страницата. Тук се посочва колко реда има на страница, дали текстът е рамкиран и как са оформени рамките. Броят на текстовите колони се отбелязва само ако текстът е написан в повече от една колона.

Подвързия. Извън тетрадките без подвързия, по-голямата част от ръкописите имат или оригинална, или нова, т.е. библиотечна подвързия. Уточняването на тези кодикологически данни изисква допълнително подробно изследване на ръкописното тяло, за което ограниченото време за пребиваване в манастира не достига. Също така в каталога не се отразяват (освен частично) стиловите особености на орнамента и случаите на идентична подвързийна украса. Ако ръкописът е конвюлот, рубриките „Подвързия“ и „Състояние“ (ако се отнася до общото състояние, а не само до ръкописната част) се разполагат в началото, преди названието на ръкописната част.

Състояние на ръкописа. В това поле се отбелязват наранявания на подвързиите,

кодексите и характерът на повредите по хартията: наличие на окислено мастило, повреди в текста и др. Повечето ръкописи са сравнително добре запазени.

Мастило. В повечето случаи то е черно за основния текст и червено (в различни нюанси, които не са отбелязвани тук, макар че имат отношение към оформянето на ръкописите, към книжовната работа и към индивидуалния маниер на отделните книжовници) за заглавията, инициалите и указанията. В сбирката има и ръкописи, писани само с черно мастило.

Украса. За краткото описание е важно нейното регистриране с посочване на листовете, на които тя се намира, както и нейните разновидности (миниатюри, заставки, концовки, инициали) с по-важните им черти. Един проблем, който ще бъде частично разрешен в бъдещата електронна версия, но най-вече ще бъде оставен за други изследвания и изследователи, е липсата на утвърдена терминология и типология в описването на тази късна украса от XVIII – началото на XX в. В голямата си част тя е силно повлияна от старопечатните и печатните книги, което изисква тяхното добро познаване. Затова само в отделни случаи са правени опити за по-точно определяне на стилови форми и конкретни модели. Подобен е случаят със залепените в отделни ръкописи гравюри.

Книжовници. Тук се дава общият брой на установените книжовници и ако те са повече от един, се уточняват листове, на които пишат. Когато книжовникът е идентифициран или се е подписал, се дава името му, докато анонимните книжовници се бележат с А/, Б/ и т.н.

Писмо. Особено трудно е да се избере единна и непротиворечива терминология при представяне на писмото. Използваме термините полуустав и бързопис. Често се среща полуустав, подражаващ на църковнославянския тип писмо или на шрифта на църковнославянските книги, печатани в Руската империя и използвани на Атон, сред южните и източните славяни. В ръкописите от XX в. се виждат почерци, които имитират гражданско печатно писмо, включително български печатни книги, например Зогр. 304. За късни бързописни почерци от типа на днешното „ръкописно писмо“ сме приели определението „ново ръкописно писмо“.

Правопис и Език. В каталогизираната сбирка преобладават ръкописи, написани на традиционния за Църквата през XVIII–XIX век книжовен език (в основата си среднобългарски) с църковнославянски правопис (с множество надредни знаци и определени руски фонетични черти). В тези случаи в рубриката „Правопис“ се отбелязва „църковнославянски“ и не се попълва рубриката „Език“. Има и текстове обаче, писани на руски или български език, обичайно с множество книжни елементи – било в езика, било в правописа, рядко има текстове на гръцки (с гръцко или кирилско писмо). В такива случаи се указват изрично езикът и особеностите на правописа. Например в ръкопис Зогр. 304 езикът е новобългарски с югозападнобългарски диалектни елементи и църковнославянизми, а правописът е най-близо до правописа, предлаган от Марин Дринов, но се вижда и влияние на църковнославянския правопис, елементи на Пловдивската или на Търновската правописна школа. В такъв

случай, когато бе възможно, аналитично се представят основни особености на правописа на книжовника: употреба на букви *ж* за /ъ/, *л* за /ѣа/ и /'а/, *ѣ*, характерните за църковнославянския различни графеми за /о/, *у*, *ѡ*, *щ*, *ї*, *ы*, *ѳ*, *ѵ*, надредни знаци.

Ако ръкописът е писан от повече от един книжовник и има разлики в езика и правописа на книжовниците, или има разлики в езика и правописа на различните текстове в даден ръкопис, това също се отбелязва.

Съдържание. За да улесним читателите на сканираните копия в Зографската електронна научно-изследователска библиотека в библиотеката на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, направихме сравнително подробно описание на съдържанието на ръкописите, но отново – в рамките на краткия каталог – най-често не привеждаме оригиналните заглавия (самоназванията на текстовете), а даваме само заглавие на съвременен български книжовен език според идентификацията на текста от изследователя. Затова приехме определени конвенции, за да има еднородност в описанията от различните членове на екипа. Например не използваме названието „чин“, макар тази дума да се употребява в редица ръкописи, а само „последование“ според съвременната практика на Българската православна църква. Стремили сме се да назоваваме един и същи текст с едно и също заглавие, да използваме последователно едни и същи предлози, например *Служба за...*; *Молебен канон към...* и пр. Все пак, тъй като описанията са правени от различни хора по различно време, понякога е останало вариране в названията. В заглавията на текстовете (и ръкописите) се обозначава авторството, ако то е известно, например *Житие на св. Йоан Рилски от св. патриарх Евтимий Търновски*. Съдържанието се предава по листове (освен ако в самия ръкопис най-новото номериране не е по листове (фолиация), а по страници (пагинация) – например в ръкопис 328). В рамките на каталожното описание опростяваме обичайните църковни определения за святост, като оставяме най-често генерализираното „свети“ (св.).

Бележки на книжовника. В тази рубрика се възпроизвеждат бележките, оставени от писача (писачите) на ръкописите. Някои от тях са колофони.

Приписки. Тук възпроизвеждаме вписвания, подписи, записи, обикновено покъсни, които не са излезли изпод перото на писача на ръкописа, доколкото (и ако) ни е възможно да ги разчетем.

Стремежът ни бе да представим бележките и приписките колкото е възможно най-близко до оригинала, но понякога не всички надредни знаци са предадени. Ако правописът е църковнославянски и/или писмото е полууставно или подражание на шрифта на църковнославянските книги, печатани през XVIII–XIX век, текстът е набран с шрифт *Vukyvede* (стара кирилица). Ако правописът е нов (например Дринов или руски от XIX в.), не се използва стара кирилица. Въвеждат се главни букви за собствени имена (*nomina propria*). Фонетичните думи се пишат разделно с изключение на възвратната частица *сѧ*, която се пише слято с предходния глагол, ако правописът е последователно църковнославянски. Независимо какъв завършителен знак е използван в ръкописа, предаваме го с точка.

Допълнителни данни. Тук се включват различни данни върху историята на ръкописа или даден текст, а когато заедно са подвързани ръкописи и печатни книги, тук се цитират заглавията на печатните книги, без те самите да се описват.

Стари сигнатури. Тяхното наличие или липса винаги се отбелязва, защото са важна част от историята на Зографската библиотека. Те са вписвани в ръкописни каталози, изработвани от различни зографски библиотекари от края на XIX и първата половина на XX в., като при всеки нов каталог целият фонд на библиотеката е бил пресигниран, включително и ръкописите. Това обяснява тяхното многообразие, а точното им отразяване е от първостепенно значение с оглед бъдещите изследвания върху историята на книгите и ръкописите в Зограф. Общо правило е да се изпускат рубриките, за които ръкописът не дава данни: „Украса“, „Бележки на книжовниците“, „Приписки“. Изключение правим за „Стари сигнатури“ и „Подвързия“.

В края на всяка каталожна статия има препратка към палеографския албум. Той съдържа черно-бели изображения от всички ръкописи, дигитално заснети от Димитър Пеев и о. Козма Поповски. При съставянето му водещо е било желанието да се обхване, доколкото е възможно, разнообразието от почерци на книжовниците. Също така са включени и изображения на някои от по-важните или интересни със съдържанието си бележки и приписки. Най-цялостна представа за книжовната работа би могла да се добие в Зографската научно-изследователска библиотека в Софийския университет, където е осигурен достъп до пълните дигитални копия на ръкописите.

Този каталог бе съставен по донякъде необичаен – за практиката на създаване на каталози – начин: от голям екип, но част от авторите са работили изцяло по дигиталните копия, предоставени от манастира; *de visu* с ръкописите са работили о. Козма Поповски, П. Петков, А. Бояджиев и А. Бобев. Първоначалните описания на ръкописите са направени от о. Козма през 2014–2015 г. при работа с ръкописите в манастира. След това тези описания бяха редактирани и разширени от останалите членове на екипа, като допълнителни данни бяха събрани от о. Козма, П. Петков, А. Бояджиев и А. Бобев по време на командировките им в манастира. Описанията бяха редактирани и обогатени от Климентина Иванова, благодарение на която бяха идентифицирани редица текстове и бяха направени значителни промени в кодикологическите и палеографските характеристики на ръкописите. Елисавета Мусакова състави описанията на подвързиите и украсата, като успоредно редактира и допълни някои данни в останалите дялове на каталожното описание. Окончателната форма на кратките каталожни описания бе направена от Кл. Иванова, Е. Мусакова, М. Димитрова и А. Бобев.

Върху палеографския албум работиха А. Бояджиев и о. Козма Поповски, който направи и библиографията към каталога. Индексите са дело на М. Димитрова и П. Петков. Организацията на работната програма на екипа бе поета от о. Козма Поповски и М. Димитрова.

Голямата благодарност на екипа е към монашеското братство на Зографската

света обител, което ни предостави дигиталните копия и осигури среда за работа с ръкописите в манастира, и специално на библиотекаря о. Атанасий, който ни окуражаваше и ни даваше допълнителни данни за ръкописите – както за външната им страна, така и за отделни текстове и названията им, за историята на богослужението, за наличните печатни книги в библиотеката, които биха могли да са антиграфи на някои преписи. Работата по този каталог и неговото издаване нямаше да са възможни без подкрепата на Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“ в Софийския университет в рамките на по-широкия проект „Зографски дигитален архив в СУ „Св. Климент Охридски“. Част от този проект бе организирането на два научни форума (в 2016 и 2017 г.) в Университета, на които бяха дискутирани принципи и методи на описания на късните славянски ръкописи (XVIII–XX в.) – дължим благодарност на участниците, които споделиха своя опит с нас. Безценна бе помощта на Пьотр Жгун (Санкт Петербург), който ни предостави идентификациите си на преводи и редакции на св. Паисий Величковски в зографските ръкописи. Задължени сме на Цветан Василев и Димитър Драгнев, които разчетоха и преведоха приписките на гръцки. Благодарни сме на Гоце Ристевски, който ни консултираше за музикалните означения, на които попадахме в някои ръкописи, и при идентификацията на някои от почерците на книжовници, от чиято ръка има запазени и музикални ръкописи.

Авторите съзнават, че резултатът от труда им съдържа слабости и дори немалко грешки – вината за тях е изцяло наша. Отчасти това се дължи на засега трудно решими теоретични и методически дилеми. Повечето от включените ръкописи в този каталог не са средновековни, макар че са част от една дълга културна традиция на славянското православие, която някак е останала встрани от интересите както на занимаващите се със средновековна култура, така и с културата на XIX–XX в. Авторитетни и аргументирани образци за описване на такива късни ръкописи липсват. Това е една от причините за известна непоследователност в този каталог в статиите за различните ръкописи. Но се надяваме целта да е изпълнена – подготвените описания, въпреки несъвършенствата им, да дадат начална представа за характера на ръкописите, които може да бъдат изследвани задълбочено по дигиталните копия в библиотеката на Софийския университет. Затова завършваме така, както завършват книгите си и средновековните книжовници, на чието вдъхновено дело се надяваме да бъдем скромни продължители: Простите, братиѡ, ѡгда читаѡте, благословите, а не кльнѡте, ѡко не аггль писа, нъ рѣка грѣшна. Мъи съгрѣшихомъ, въи исправляйте!

ОПИСАНИЕ НА РЪКОПИСИТЕ

Зогр. 287 **ТРИОД ЦВЕТЕН**
(Фрагмент)
 Първата половина на XIV в.

Материал: Пергамент.

Листове: 1 л.

Размери на листовете: 295 x 227 мм.

Размери на текста: 220 x 165 мм.

Оформяне на страницата: Две колони по 30 реда.

Подвързия: Няма.

Състояние: Добро, пергаментът е леко прокъсан по краищата, има остатъци от връв, с която вероятно са били съединени тетрадите.

Мастило: Черно за основния текст, червено (силно избледняло) за рубриките, указанията и инициалите.

Книжовник: Един.

Писмо: Късен устав.

Правопис: Едноеров (само малък ер), безюсов, ѿ (непоследователно) и ѳ (след гласна и след л), употреба на паерчик. Ударения – нередовни; разширена употреба на надредни знаци с различни начертания – освен над гласните в начална и поствокална пазиция, също и над гласни в краесловието.

Съдържание: Фрагмент от службата за съботата на Пета неделя след Пасха (от края на вечернята, от славата на „Господи възвах“ до седалните стихирни на утренията).

Допълнителни данни: Библиография: Козма, свещ. 2014: 208–210; Турилов 2016: 456.

Стари сигнатури: Няма.

Табл. № 1.

Зогр. 288 **ТИПИК НА ПАТРИАРХ АЛЕКСЕЙ СТУДИТ**
(Фрагмент)
 XIII в.

Материал: Пергамент.

Листове: 2 л. Предишна фолиация (с молив): 21 (л. 1), 22 (л. 2). Последваща пагинация (с молив) – в средата на горното поле: 1 (л. 1r), 2 (1v), 3 (2v), 4 (2r).

Съвременна фолиация – неправилна, редът на листовете е 2., 1.

Размери на листовете: 280 x 200 мм.

Размери на текста: 212 x 160 мм.

Оформяне на страницата: Текст в две колони, по 28 реда.

Подвързия: Няма.

Състояние: Листовете, които в миналото първоначално са принадлежали на една тетрада, сега са грубо съшити с конец. Проядени са от инсекти и са пречупени в средата, тъй като, изглежда са били сгънати по-късно (възможно е да са били в подвързия?).

ПАЛЕОГРАФСКИ АЛБУМ

